

RNI MAHIMAR

16829-2010

ISSN- 2229-4929

Peer Reviewed

Akshar Wangmay

International Research Journal

UGC-CARE LISTED

Special Issue - II

Multidisciplinary Perspectives on Health, Society,
Environment & Sustainable Development

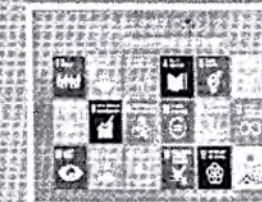
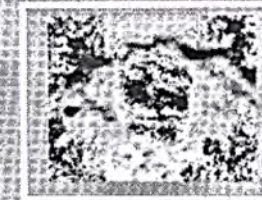
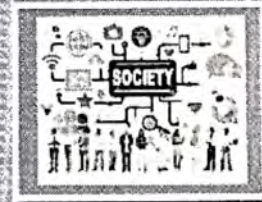
December 2020

Chief Editor : Dr. Nanasheb Suryawanshi

Executive Editor : Prof. Manoj S. Kamat

Principal,
DPM's Shree Mallikarjun & Shri. Chetan Manju
Desai College, Canacona-Goa

Co-Editor : Prof. F. M. Nadaf

Address
'Pranav', Rukmenagar,
Thodga Road, Ahmadpur, Dist- Latur 413515 (MS)

PRINCIPAL
T.S.'s. Smt. V.U. Patil Arts &
Late Dr. B.S. Desai Science College
Sakri, Tal. Sakri, Dist. Dhule

**प्रादेशिक पक्षांचे राजकारण प्रभावित करणाऱ्या घटकांचा परामर्श
शरद बाबुराव सोनवणे**

सहाय्यक प्राध्यापक - राज्यशास्त्र विभाग, श्रीमती विमलबाई उत्तमराव पाटील कला व कै. डॉ. भास्कर सदाशिव देसले विज्ञान महाविद्यालय,
साक्री जि. धुळे - ४२४३०४
ई-मेल - sharadpolsci@gmail.com

सारांश (Abstract)

वर्तमान भारतीय राजकारणात राष्ट्रीय राजकारणाला प्रादेशिक पक्ष प्रभावित करत आहेत. याचे कारण प्रादेशिक पक्षांच्या वाढता प्रभाव आणि राष्ट्रीय पक्षांचा घटता जनाधार असल्याचे दिसते. भारतीय राजकारणातील हा नवप्रवाह मागील चार दशकांपासून पहावयास मिळत आहे. म्हणून प्रस्तुत शोध निबंधात प्रादेशिक पक्षांच्या राजकारणाला प्रभावित करणाऱ्या काही निवडक व महत्त्वपूर्ण घटकांची चर्चा केली आहे.
प्रस्तावना

भारतीय राजकारणात प्रमुख्याने नव्वदच्या दशकापासून प्रादेशिक पक्षांचा प्रभाव वाढलेला असल्याचे दिसून येते तसेच राष्ट्रीय राजकारणाला प्रभावित करण्याची प्रादेशिक पक्षांची क्षमता अधिक वृद्धिंगत झाली आहे त्याचबरोबर राष्ट्रीय पक्षांचा जनाधार काहीसा कमकुवत होत असल्याचे देखील दिसत आहे. प्रादेशिक पक्षांचे राजकारण प्रमुख्याने प्रादेशिक अस्मितादर्शक व स्थानिक मुद्द्यांच्या आधारे संचालित होत असते. प्रस्तुत शोधनिबंधात प्रादेशिक पक्षांच्या राजकारणाला प्रभावित करणाऱ्या काही प्रमुख कारकांचा अभ्यास केला आहे.

प्रादेशिक पक्षांचे राजकारण प्रभावित करणारे घटक

प्रादेशिक पक्षांच्या राजकारणाला प्रभावित करणारे अनेक घटक असू शकतात. मात्र काही प्रमुख घटक प्रादेशिक पक्षांच्या उदय व विकासासाठी कारणीभूत ठरून त्यांना जनाधार संपादन करण्यासाठी पोषक वातावरण प्रदान करतात अशा प्रभावी कारकांमध्ये प्रमुख्याने पुढील घटकांचा समावेश होतो.

भाषिक व प्रादेशिक अस्मिता

मॉरीस जोन्स लिहितात की, "प्रदेशवाद आणि भाषेचा प्रश्न भारतीय राजकारणात एवढा ज्वलंत प्रश्न राहिलेला आहे की, त्याचा सध्याच्या राजकीय इतिहासावर खोलवर परिणाम झाला आहे. कधी कधी राष्ट्रीय एकात्मतेसमोरील खरी समस्या प्रदेशवाद हीच असल्याचे वाटते." विशेष म्हणजे १९५६ ची राज्यपुनर्रचना भाषेच्या आधारावर झाली आणि प्रादेशिक पक्षांनी भाषा व प्रदेशाचा आधार घेऊन, आपली पाळेमुळे अधिक मजबूत केली व आपले प्रभावी राजकारण सुरू केले. म्हणून भाषिक व प्रादेशिक अस्मिता हे प्रादेशिक पक्षांचा उदय व विकासासाठी पोषक ठरणारा व त्यांचा प्रभाव वृद्धिंगत करणारा सर्वात महत्त्वाचा घटक आहे भारतातील बहुतांशी प्रादेशिक पक्षांच्या निर्मितीचा आणि राजकारणाचा आधार हाच घटक असल्याचे दिसते. उदा. महाराष्ट्रातील शिवसेना, तामिळनाडूमधील द्रमुक, अण्णा द्रमुक आदी.

भौगोलिक आणि सांस्कृतिक प्रभाव

भारतात प्रादेशिक पक्षांचा उदय हा भौगोलिक व सांस्कृतिक घटकांच्या उल्लेखनीय भूमिकेतून होतो अनेक प्रादेशिक राजकीय पक्षांनी हीच भावना जोपासत आपला प्रभाव निर्माण केला आहे. उदाहरणादाखल सांगायचे झाले तर, उत्तर प्रदेश, राजस्थान, मध्यप्रदेश, बिहार आदि राज्ये ही आकाराने मोठी असल्यामुळे तेथील प्रादेशिक राजकारण वेगवेगळ्या स्वरूपाचे आहे. शिवाय तेथे प्रादेशिक अस्मितेपेक्षा आपण म्हणजे भारत आहोत, अशी एक नैसर्गिक भावना प्रचलित आहे. ऐतिहासिकदृष्ट्या प्रादेशिक राजकीय अस्मितेची येथे पाहू नये. ब्रिटिश काळात वायव्य प्रांताचा काही भाग, अवध आणि इतर संस्थाने तसेच पूर्वेकडील प्रदेश या सर्वांचा मिळून १९३७ मध्ये संयुक्त प्रांत निर्माण करण्यात आला होता. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर त्याला उत्तर प्रदेश असे नाव देण्यात आले या अवाढव्य प्रदेशाला स्वतःचे खास वेगळे आत्मभान नसल्यामुळे, त्याचा विस्तार आणि त्या विस्तृत भूप्रदेशाचे विभिन्न इतिहास यात शोधता येतात. मात्र हिंदी भाषा आणि हिंदू धार्मिक अस्मिता यांचा पगडा या राज्यात सर्वत्र पसरलेला आहे. येथे प्रादेशिक अस्मितेपेक्षा हिंदू धर्म ही भावना अधिक व्यापक असल्यामुळे येथे प्रादेशिक पक्ष आपला प्रभाव पाडू शकले नाही. परंतु दक्षिणेकडील राज्यात मात्र सांस्कृतिक प्रभावामुळे प्रादेशिक पक्ष प्रभावी आहेत. तामिळनाडूचे लोक आपल्या संस्कृतीचा गर्व बाळगतात आणि याआधारावर ते रामासारख्या देवावर टीका करतात या कारणामुळेच १९७५ मध्ये येथे राम-लक्ष्मणाची पुस्तके जाळली होती. दक्षिणेतील राजकीय पक्ष हिंदी भाषा व उत्तर भारतीय संस्कृतीचा विरोध करतात.

आर्थिक घटकांचा प्रभाव

प्रादेशिकतेच्या निर्मितीमध्ये आर्थिक घटक महत्त्वाचा आहे. एखादा प्रदेश सधन आहे किंवा निर्धन आहे, या दोन्ही बाबी राजकारणात तेवढ्याच महत्त्वाच्या ठरतात. सधन भाग हा विकासात नेहमी अग्रेसर असतो, तर निर्धन प्रदेश दुकाळी व मागास राहतो. अशा स्थानिक मुद्द्यांना राष्ट्रीय पक्ष फारसे महत्त्व देत नाही, पण प्रादेशिक पक्ष मात्र असे मुद्दे आपला अजेंडा बनवतात. उदा. मुंबईतील मराठी तरुणांच्या रोजगाराचा मुद्दा, शेतकरी आत्महत्या, आर्थिक मागासलेपण इत्यादी प्रश्नांना शिवसेनेने प्राधान्य दिले आहे. देशात अशी अनेक

PRINCIPAL
Smt. V.U. Patil Arts &
Science College
Sakri, Tal. Sakri, Dist. Dhule

राज्य आहेत, की जेथे आर्थिक असमतोल पाहायला मिळतो, अशा परिस्थितीत निर्धन प्रदेशांमध्ये असंतोष निर्माण होतो व त्यामुळे तेथे अलगाववादाची भावना निर्माण होते. परिणामी विकासाच्या नावावर राज्याच्या स्वायत्ततेची मागणी केली जाते. उदा. आंध्र प्रदेशातील तेलंगणा, उत्तर प्रदेशातील पूर्वांचल, बुंदेलखंड येथे अशा प्रकारचे राजकारण घडले आहे.

जातीचा प्रभाव

भारतीय राजकारणात 'जातीयता' किंवा 'जातिवाद' हा शब्द बरेचदा वापरला जातो. त्याचा निश्चित अर्थ स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न जरी कोणीही करत नसले तरी 'राजकीय हेतूसाठी जातीचा किंवा जाती भावनेचा उपयोग' या अर्थाने तो शब्द रूढ झाला आहे. 'जाती - जातीतील संघर्ष' यापेक्षा 'जातीय भावनांचा उपयोग' हा असे त्यात अभिप्रेत असतो. म्हणजेच 'जात' ही राजकीय हेतू पूर्तीचे साधन म्हणून विचारात घेतली जाते. याचबरोबर दुसराही एक दृष्टिकोन अस्तित्वात दिसतो. या दृष्टिकोनानुसार स्वतःच्या जातीचे हितसंबंध सुरक्षित ठेवण्यासाठी स्वतः ती जातच राजकारणाचा साधन म्हणून उपयोग करते. या परस्परविरोधी दृष्टिकोनातून एक गोष्ट स्पष्ट होते की जात व राजकारण यांचा परस्परसंबंध भारतात प्रस्थापित झाला आहे. "म्हणून "सत्तेच्या महालात प्रवेश मिळवण्यासाठी राजकीय पक्षांना जातीच्या देवळी समोरून डोके वाकून जावे लागते. निरक्षर व्यक्ती देखील जातीचा आधार घेऊन विधानसभेत आणि लोकसभेत देखील निवडून येतात व प्रसंगी जाती मुळेच मंत्रीपदे ही पटकावतात. राजस्थानात तर 'जाट कि बेटी जाट को, जाट का व्होट जाट को' अशी म्हण प्रचलित आहे. भारतातील निरनिराळे राजकीय पक्ष मतदारांच्या जातीय भावना व निष्ठा जोपासतात आणि त्याचा फायदा करून घेतात. अगदी साम्यवादी पक्ष देखील याला अपवाद नाही. निवडणूक प्रचार मोहिमेत राजकीय पक्ष जातींचा नफा-तोटा यांच्या दृष्टीने विचार करतात. जातीच्या मुद्द्यावरच मंत्री मंडळी निर्माण केली जातात आणि जातीच्या मुद्द्यावरच ती गडगडली देखील जातात. मात्र उघडपणे कोणताही राजकीय पक्ष जातीवादाचा पुरस्कार न करता त्याचा अधिकारच करतो, मात्र वेळ येताच स्वार्थासाठी तिचा उपयोग करून घेतो."⁵

हेरॉल्ड गोल्ड यांच्यामते, 'जात राजकारणाचा आधार होण्यापेक्षा जात राजकारणाला प्रभावित करणारे एक तत्व आहे.' तर जयप्रकाश नारायण म्हणतात, 'जात भारतातील एक महत्त्वपूर्ण पक्ष आहे.' या दोन विधानावरून लक्षात येते की, जात राजकारणात अतिशय महत्त्वाची आहे. राष्ट्रीय राजकारणाबरोबरच प्रादेशिक राजकारणात जात महत्त्वाची भूमिका पार पाडते. एवढेच नाही तर प्रादेशिक स्तरावर जात हीच सर्वाधिक निर्णायक घटक ठरते. मायकेल ब्रेचर यांच्यामते, अखिल भारतीय राजकारणापेक्षा राज्यस्तरावरील राजकारणात जातीवादाचा प्रभाव अधिक आहे. कोणतेही राज्य यापासून सुटलेले नाही. बिहार, केरळ, तामिळनाडू, आंध्र प्रदेश, महाराष्ट्र, हरियाणा, राजस्थान आदी. महाराष्ट्राच्या राजकारणाचा अभ्यास जातीय गणिताच्या विश्लेषणाशिवाय करू शकत नाही. बिहारच्या राजकारणात राजपूत, ब्राह्मण, कायस्थ, कुर्मी आणि आदिवासी प्रमुख प्रतिस्पर्धी जाती आहेत. स्वतंत्र झारखंडची मागणी एकाच जातीची मागणी होती. केरळमध्ये साम्यवाद्यांचे यश इजावहा जातीच्या समर्थनावर अवलंबून आहे. आंध्रप्रदेश मध्ये कामा आणि रेड्डी या जाती महत्त्वाच्या आहेत. महाराष्ट्राच्या राजकारणात मराठा, ब्राह्मण, महार यांच्यात स्पर्धा असते. जे.ए.दस्तुर लिहितात, "ज्या दिवशी महाराष्ट्राची निर्मिती झाली, त्या दिवशीच या राज्याच्या राजकीय अभिजन वर्गात आणि राजकीय नेतृत्वात अधिक महत्त्वपूर्ण आणि मूलभूत परिवर्तन झाले सत्ता, प्रभाव आणि शक्ती ब्राह्मणांच्या हातून निघून मराठ्यांच्या हातात पोहोचली"⁶ याचे उदाहरण म्हणजे शिवसेना व राष्ट्रवादी काँग्रेस या प्रादेशिक पक्षांना मराठा जातीचा जनाधार मिळाला. गुजरातमध्ये पाटीदार व क्षेत्रीय, केरळमध्ये ख्रिश्चन, हिंदू, मुस्लिम इत्यादी. तामिळनाडू मध्ये ब्राह्मण जातीचे वर्चस्व होते, याविरुद्ध रामास्वामी नायकर यांनी 'द्रविड कळघम' नावाची संघटना स्थापन केली. ह्या संघटनेचे रूपांतर पुढे 'द्रविड मुन्नेत्र कळघम' पक्षात झाले. पुढे १९४९ मध्ये सी.एन.अन्नादुराई यांच्या नेतृत्वात 'द्रमुक' पक्षाने 'ब्राम्हण विरोध' व ब्राह्मणेतर समर्थनाचे धोरण अंगीकारले. जातीच्या प्रभावाची अशी अनेक उदाहरणे भारतातील राज्यांमध्ये आहेत. याप्रकारे, जातीय राजकारणामुळेच प्रादेशिक पक्षांना आपला प्रभाव निर्माण करता आला असल्याचे दिसते.

महत्वाकांक्षाचे राजकीयीकरण

भारतातील राजकीय पक्षांनी आपल्या महत्वाकांक्षाच्या पूर्तीसाठी प्रादेशिकतेला प्रोत्साहन दिले. या पक्षांनी प्रादेशिक विकास व स्थानिक समस्यांना प्राधान्य देऊन, त्या मुद्यांच्या आधारे राजकारण सुरू केले. याप्रकारे द्रमुक, अन्ना द्रमुक, अकाली दल, तेलगु देसम, आसाम गण परिषद, भारतीय राष्ट्रीय लोकदल, नॅशनल कॉन्फरन्स, आदी.⁶ तसेच भारतात अने प्रादेशिक पक्षांची निर्मिती ही राष्ट्रीय पक्षात झालेल्या अंतर्गत मतभेदांमुळे किंवा फाटाफुटीमुळे झालेली आहे. म्हणून नेतृत्वाच्या वैयक्तिक महात्वाकांक्षांमुळे देखील प्रादेशिक पक्ष उदयाला आले आणि त्यांनी राष्ट्रीय राजकारणाला प्रभावित केले आहे.

निष्कर्ष

प्रादेशिक पक्षांच्या जडणघडणीवर प्रादेशिक हितसंबंधाशी निगडित अनेक घटकांचा प्रभाव पडून त्यांचे राजकारण आकाराला येत असते. प्रादेशिक पक्षांवर प्रामुख्याने भाषिक व प्रादेशिक अस्मिता, भौगोलिक स्थिती, सांस्कृतिक वारसा, संबंधित प्रदेशाची किंवा राज्याची आर्थिक स्थिती, तेथील जातीयता आणि नेतृत्वाच्या महत्वाकांक्षांचे राजकीयीकरण आदी घटकांचा निर्णायक प्रभाव पडत असतो. प्रादेशिक पक्ष हे प्रामुख्याने स्थानिक व प्रादेशिक मुद्द्यांना ऐरणीवर आणून राजकारण करतात. म्हणून राष्ट्रीय पक्षांच्या तुलनेत स्थानिक मतदारांना प्रादेशिक पक्ष जवळचे वाटतात त्यामुळे त्यांचा जनाधार अधिक भक्कम होत आहे परिणामी प्रादेशिक पक्ष राष्ट्रीय राजकारणाला प्रभावित करत असल्याचे चित्र दिसत आहे.

संदर्भ सूची

१३. जैन पृखराज व फडिया बी.एल., 'भारतीय शासन एवं राजनीति', २००८, साहित्य भवन पब्लिकेशन्स, आगरा, पृ.४८२
१४. पळशीकर सुहास, 'देश - प्रदेश : प्रादेशिक राजकारणाच्या बदलत्या दिशा', द युनिक अॅकॅडमी, पुणे, २०१५, पृ.१८७,१८८
१५. नीलम देवी, 'भारतीय राजनीति में पडने वाले क्षेत्रवाद के प्रभाव का विश्लेषणात्मक अध्ययन', जर्नल ऑफ अॅडवान्स अॅड स्कॉलरली रिसर्च इन अलाइड एज्युकेशन, व्हॉल्यूम: १५, इश्यू: १२, डिसेंबर २०१८, इंमिटेड माइंड्स जर्नल ई-आयएसएसएन २२३०-७५४० (<http://ignited.in/Ta/211058>)
१६. उपरोक्त, जैन पृखराज व फडिया बी.एल., 'भारतीय शासन एवं राजनीति', पृ.४४३,४४४
१७. इनामदार ना.र. व पुरानिक सु.ना., 'राजकीय समाजशास्त्र', कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, १९८४, पृ.१४८
१८. गर्दे दि.का. व बाचल वि.मा., 'आधुनिक राजकीय विश्लेषण (भाग दुसरा)' कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, १९७९, पृ.५६,५७
१९. व्होरा राजेंद्र व पळशीकर सुहास, 'भारतीय लोकशाही : अर्थ व व्यवहार', डायमंड पब्लिकेशन्स, २०१०, पुणे, पृ.२६३
२०. उपरोक्त, नीलम देवी, 'भारतीय राजनीति में पडने वाले क्षेत्रवाद के प्रभाव का विश्लेषणात्मक अध्ययन'

PRINCIPAL
T.S.S.'s Smt. V.U. Patil Arts &
Science College Sakri, Tal. Sakri, Dist. Dhule